

В.С. Уланчук
академік АЕН України,

Г.Ю. Аніщенко
м. Умань

СПОЖИВЧИЙ РИНОК ПЛОДОЯГІДНОЇ ПРОДУКЦІЇ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Актуальність теми. З метою формування національного продовольчого комплексу та безпеки держави особливе значення відводиться галузям аграрного виробництва, що задовольняють потреби населення у продуктах харчування. Важливе місце в такій системі належить

садівництву. Свіжі фрукти — це незамінний продукт харчування та цінна сировина для плодопереробної галузі. За період реформування аграрного сектору економіки значно скоротилось споживання плодів та ягід населенням. Причинами цього є слабкі конкурентні

позиції вітчизняних виробників. Через це продовольчий ринок активно заповнюється імпортною продукцією садівництва. Лише за останнє десятиліття імпорт плодів до України зріс в три рази, а по ягодах — у десятки разів. Навіть унікальні природно-кліматичні умови для розвитку садівництва не забезпечують українському плодоягідному комплексу належного місця на власному ринку. Причинами такого стану є недосконалість митного механізму, зміна ставок ввізного мита та слабкість фінансового забезпечення суспільного сектору в подоланні ринкових труднощів, а тому вітчизняний виробник поступово втрачає свої позиції на ринку. Порівняно з іншими галузями аграрного сектору економіки, які пройшли етап встановлення ринкових відносин, ринок продукції садівництва перебуває на етапі формування.

Постановка проблеми. Без комплексного вирішення виробничих, збутових проблем важко вести мову про повноцінну участь садівницьких підприємств на спеціалізованому ринку та побудову конкурентного середовища на споживчому ринку плодоягідної продукції. З метою вирішення цих завдань першочерговим є розвиток економічно ефективного садівництва в сільськогосподарських підприємствах, яке забезпечувало б виробництво конкурентоздатної продукції для задоволення потреб споживачів на внутрішніх та зовнішніх ринках. При цьому варто зважити на те, що взаємозв'язки усіх елементів системи ринкового плодоягідного підкомплексу АПК проходять у послідовності: фізіологічна потреба людини у продукції садівництва та формування потреб споживання фруктів всього населення; платоспроможний попит; необхідність забезпечення населення плодами і ягодами; пропозиція відповідних товарів; обіг; споживання.

Аналіз останніх досліджень. Економічним аспектам функціонування плодоягідного комплексу АПК України, питанням економічної ефективності виробництва у садівництві підприємств різних організаційно-правових форм, галузевому маркетингу присвячено праці відомих вчених-економістів О. Ю. Єрмакова [1], А. М. Кандиби, Л. В. Романової, В. А. Рульєва [2, 3], О. М. Шестопаля [4], А. І. Шумейка [5], В. В. Юрчишина. Значний внесок у розробку даних проблем зробили Л. О. Барабаш, Л. А. Костюк, В. С. Кушнірук. Серед проблем функціонування ринку плодоягідної продукції безмовно першочерговою є необхідність підвищення конкурентоспроможності галузі у сільськогосподарських підприємствах, проте не менш важливими, проте маловивченими є питання споживчого аспекту встановлення садівництва та його подальшого розвитку.

Мета досліджень полягає в опрацюванні засад щодо функціонування споживчого ринку продукції садівництва та розробки практичних пропозицій для ефективного та конкурентоспроможного ведення садівництва в ринкових умовах.

Основні результати. Черкаській області належить одне з провідних місць у розвитку садівництва Центральної частини України, де зосереджено багатий досвід та традиції. Завдяки садівникам Черкащини щороку валові збори плодів та ягід Лісостепового регіону поповнюються на 4–10 % на зосереджених тут 10 % площ садів. За період реформування аграрного сектору відбулось ряд структурних зрушень у розвитку галузі на користь дрібного садівництва та втрату позицій підприємств

суспільного сектору. Цей процес супроводжувався катастрофічним скорочення обсягів виробництва продукції галузі, площ закладки під багаторічними насадженнями, старінням існуючих садів, зменшенням продуктивності та ефективності їх використання. Незважаючи на прийняті державні програми розвитку галузі, які покликані подолати спад виробництва [6–8], передбачають бюджетну фінансову підтримку [9–10] та створюють передумови для підвищення конкурентоспроможності виробленої продукції [11–13], для більшості цінних положень вони залишились задекларованими на папері. Обсяги виділених коштів за рахунок одновідсоткового збору недостатні порівняно з реальною потребою в них [3, С. 5]. В окремих випадках використання бюджетних коштів за галузевими програмами створення садів не ефективно (насадження закладались без проектної документації, з недотриманням технології, відсутністю документального підтвердження здійснених витрат).

Нині найбільші площі насаджень залишились у небагатьох підприємствах: ДП «ДГ Інститут помології ім. Л. П. Симиренка УААН» (201га), Яснозірська філія ТОВ ім. Шевченка Черкаського району (58га), СТОВ «Дніпро» Чорнобавського району (19 га ягідників). При цьому суспільний сектор садівництва характеризується низьким рівнем продуктивності садів. Садівництво області спеціалізується на вирощуванні зерняткових культур, на які припадає 49 % валових зборів та 65 % площ усіх плодоягідних насаджень. На другому місці — кісточкові, які займають 19 % садів та 32 % зібраної продукції. Зовсім мало насаджень горіхоплідних культур.

Аналіз динаміки виробництва плодоягідної продукції та рівня забезпеченості нею населення (рис. 1) свідчить, що споживання плодів і ягід на Черкащині за період з 1990 р. досягло найнижчого значення у 1995, 1998–1999 та 2001 роках, коли виробництво в розрахунку на 1 особу було найменшим (8–16 кг) і скоротилось вдвічі від максимально досягнутого рівня. Лише з 2003 р. поступово відбулось відновлення втрачених позицій за споживанням продукції садівництва (40 кг на особу за останні два роки), проте обсяг виробництва залишився на низькому рівні (20 кг за аналогічний період).

При цьому рівень фактичного споживання за 1995–2006 рр. не досягав навіть половини рекомендованої потреби в них (22–40 %). За 2007–2009 рр. фактичне споживання 1 особою на рік 40 кг забезпечено власним виробництвом на 51–54 %. Крім того, в харчовому раціоні жителів області фруктів на 15,9 % менше, ніж у пересічного громадянина України.

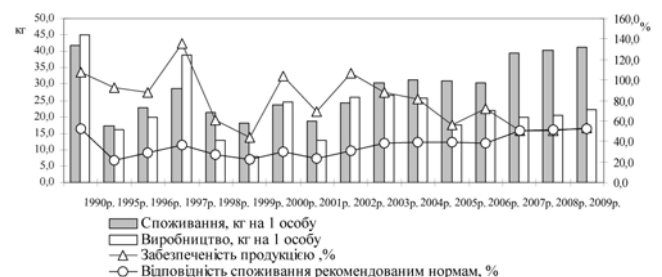


Рис. 1. Динаміка виробництва та споживання плодів і ягід населенням Черкащини
[Розраховано авторами за даними Державного комітету статистики України]

Недостатня потужність плодоягідного комплексу Черкащини стала гостро відчутною, починаючи з 2003 р., коли встановилася стабільна тенденція відставання власного виробництва від фактичного споживання в середньому за останнє п'ятиріччя на 13,4 кг. Задоволення потреби жителів у плодоягідній продукції забезпечує не лише внутрішнє обласне виробництво, а й міжрегіональна торгівля вітчизняними та імпортованими фруктами. При чому втрата позицій власного садівничого комплексу на ринку регіону є загрозливою, адже різниця рівнів споживання та виробництва в розрахунку на одну особу щороку значно зростає: за відносно короткий проміжок часу з 12,5 % у 2003 р. до 48,2 % у 2009 р. Саме тому перед галуззю садівництва постає завдання — забезпечити населення плодоягідною продукцією в достатній кількості.

Відзначимо, що недостатній рівень виробництва плодоягідної продукції в сільськогосподарських підприємствах став основною причиною зростання його в господарствах населення. Адже головна орієнтація цієї категорії господарюючих суб'єктів — самозабезпечення.

Дослідження забезпеченості населення фруктами за видовим складом продукції садівництва показало, що найповніше задовольняються потреби населення в ягодах, горіхах, плодах вишень та абрикосу — на 74,2–83,9 %. Така висока частка забезпечення фруктами власного виробництва обумовлюється вирощуванням відповідних культур в особистих підсобних господарствах сільських жителів та на присадибних ділянках а також у садово-огородніх кооперативах міських жителів. Щорічно дефіцит яблук власного виробництва становить 83,1 %, сливи — 71,6 % та черешні — 64,3 %. Якщо потреба в останніх задовольняється плодами, завезеними з Південних областей України, то ніша ринку для продажу кісточкових культур (черешня, персик) є практично вільною. Для подолання нестачі у фруктах вітчизняного виробництва найкращі перспективи має вирощування зерняткових (яблук, груші) та кісточкових (сливи) порід плодових насаджень.

Промислове садівництво Черкащини представлено виробництвом зерняткових, кісточкових, горіхоплідних та ягідних всього за 10-ма видами плодоягідних культур. Виробництво продукції в межах регіону зосереджено відповідно до спеціалізації садівничих підприємств. У різних адміністративних районах по-різному забезпечується товарний асортимент за плодоягідною групою сільськогосподарської продукції. В останні роки найкращі позиції в рейтингу районів за асортиментним складом належать Городищенському, Черкаському районам, з яких вирощується по 7 видів плодоягідних культур, Корсунь-Шевченківському та Чорнобаївському районах — 9 та 10 видів відповідно. Решта садівничих підприємств мають вузьку спеціалізацію виробництва. Оскільки галузь плодоягідного виробництва є досить ризикованою залежно від впливу абіотичних факторів (природної дії), тому 80 % сільськогосподарських підприємств з вирощування плодів і ягід намагаються достатньо диверсифікувати власне виробництво. Свідченням цього є високе значення в них коефіцієнта товарної диверсифікації виробництва. Лише в Золотоніському та Лисянському районах характерне вирощування трьох породних груп, представлених 6 видами садових культур: яблуня, слива, черешня та смородина та додатково для першого із зазначених районів — аб-

рикос і суниця, а другого — груша, вишня. Крім того, диверсифікація виробництва в межах кожного породного складу дозволяє сформувати достатній товарний асортимент. Таким чином, досконалою за всіма показниками є товарна спрямованість виробництва 6-ти районів (Черкаський, Городищенський, Корсунь-Шевченківський, Чорнобаївський, Золотоніський та Лисянський), які є найбільшими товаровиробниками садівничої продукції в регіоні. В їх асортименті передусім переважає вирощування яблуні та смородини, в середньому валовий збір за якими у 2005–2008 р. становив 83,5 і 11,0 % відповідно.

Для сільськогосподарських підприємств актуальним також є питання розширення пропозиції плодоягідної продукції не лише за кількістю, а й представленням ширшої номенклатури фруктів на ринку та найкращого забезпечення населення у продукції садівництва особливо плодами груші, вишні, малини та агрусу.

Саме потреба у повноцінному харчуванні та незамінних елементах життєзабезпечення формує бажання людини (споживача) придбати певні товари з плодоягідного асортименту, тобто попит. Рівень життя населення визначає його купівельну спроможність, місткість ринку продукції садівництва. Збільшення цього рівня певною мірою впливає на обсяги реалізації та її споживання. На відміну від потреби попит можна стимулювати рядом економічних чинників: рівнем роздрібних цін, рівнем життя населення та його доходів, рекламою та іншим детермінантами. Кожен споживач індивідуально визначає суму видатків з власного бюджету на придбання продуктів харчування та їх видову структуру (в тому числі фруктів).

Вивчення джерел забезпеченості при споживанні фруктів у домогосподарствах Черкащини показало, що при відносній стабільності споживання плодів і ягід всіма домогосподарствами даний показник значно відрізняється за ознаками: адміністративно-територіальної приналежності, наявності власного виробництва (особистих підсобних господарств), складу сім'ї, її доходів. Пересічно за 2000–2008рр. більший рівень споживання фруктів характерний міським домогосподарствам (3,6 кг на одну особу проти 2,3 кг у сільській місцевості), у сім'ях з однією дитиною (3,2 кг проти 1,7 кг у багатодітних родин) та середньодушовими доходами за місяць понад 1740 грн.

При врахуванні споживчого аспекту розвитку ринку плодів і ягід має орієнтуватись на споживачів міст, оскільки рівень їх самозабезпеченості є низьким, а тому решту фруктів необхідно їм купувати. При чому, протягом 2000–2008рр. саме за рахунок купівлі фруктів відбулось розширення споживання у міських і сільських домогосподарствах на 16,0 та 18,4 кг відповідно (рис. 2). Відносно останньої групи споживачів зазначимо, що їм характерне краще забезпечення продукцією садівництва через наявність власного виробництва, але в середньому у 1,5 рази менший рівень вживання плодів і ягід порівняно з міськими домогосподарствами. Відображені тенденції джерел споживання фруктів дають підстави для розвитку торгівлі даними видами товарів на ринку.

Значно змінюються обсяги споживання фруктів і ягід залежно від складу сім'ї, оскільки наявність власного виробництва та його переважання протягом 2000–2004рр. були притаманні багатодітним сім'ям. За останні два роки ситуація кардинально змінилась, позначившись на суттєвому превалюванні купівлі продукції садівниц-

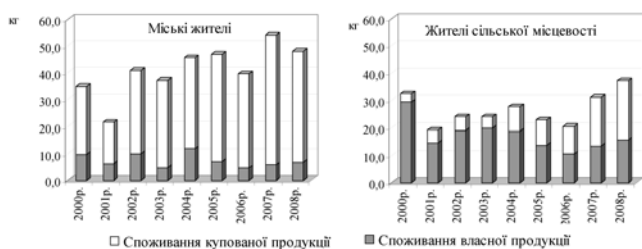


Рис. 2. Рівень споживання плодоягідної продукції населенням Черкаської області за напрямками надходження, кг на 1 особу в рік [Розраховано за даними Головного управління статистики в Черкаській області]

тва над власним виробництвом для забезпечення себе і членів своєї сім'ї вітамінною продукцією.

Стримуючим фактором споживання фруктів в Черкаській області є низькі доходи населення та, відповідно, розмір витрат, які вони здатні здійснити на придбання товарів продуктової групи. Продукція садівництва сприймається не як першочерговий продукт харчування, а як продукт лікувально-профілактичної дії. Стимулювати обсяги продажу фруктів і ягід важко без забезпеченості населення життєво необхідними групами товарів, таких як хліб та хлібобулочні вироби, крупи, картопля й овочі, молоко, м'ясо, яйця, риба, олія, цукор. Досвід перековливо свідчить, що поліпшення благополуччя позитивно впливає на збільшення споживання, адже сума середньодушових сукупних витрат та значення досліджуваного показника добре корелюють між собою (за 2003–2008рр. R^2 змінюється за роками від 0,73 до 0,90).

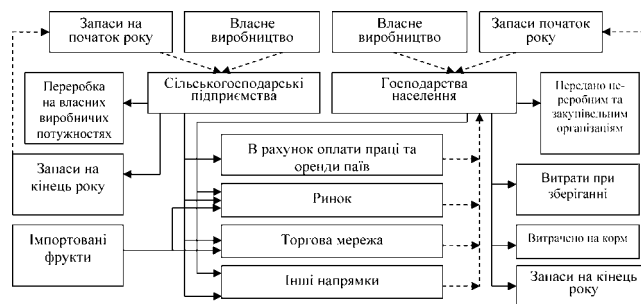
Аналіз зміни вартості рекомендованої норми фруктів для споживання населенням та її частки у структурі витрат на придбання товарів, робіт і послуг за 2001–2008рр. вказує, що, незважаючи на подорожчання річної потреби у фруктах у три рази, збільшення середніх витрат, які здійснює одна особа на придбання товарів (робіт, послуг), в шість разів, створює передумови для зростання споживання продукції садівництва саме вітчизняного виробництва та свідчить про зростання платоспроможного попиту населення.

Вплив ринкової ціни на плоди і ягоди, грн. за 1 т (x_1), частки господарств населення у виробництві продукції садівництва, % (x_2), рівня доходів жителів Черкащини, грн. за рік (x_3) на обсяги споживання фруктів, кг на одну особу (y_{xi}) виражено кореляційно-регресійною моделлю (1).

$$y(x) = 41,6315 - 0,0044x_1 - 0,2352x_2 + 0,0027x_3, \quad R = 0,909, \quad (1)$$

Розрахунки показали, що рівень доходів населення має стимулюючу дію на збільшення обсягів споживання, тоді як ціна на фрукти, що встановлена на ринку, стримує зростання результативної ознаки. Негативно також виявилась дія фактору частки господарств населення у валовому зборі плодоягідної продукції, що додатковий раз підтверджує вичерпність можливостей даної категорії виробників у забезпеченні населення фруктами в достатній кількості.

Досліджуючи механізм забезпечення населення в регіоні плодоягідною продукцією (рис. 3), встановлено, що споживання фруктів населенням є широко диверсифікованим. При чому основна частка формування фонду споживання належить організації власного виробництва



Умовні позначення:

→ - витрачання;
 - - - - - надходження.

Рис. 3. Рух плодоягідної продукції в системі забезпечення населення фруктами на Черкащині*

(особисте присадибне, підсобне, садово-городнє), що дозволяє на 61,5 % гарантувати плодоягідні ресурси десертного спрямування. Крім того, при само забезпечуючому характері виробництва досить значними є обсяги продукції про запас, які складають 7,3 тис. т або 12,0 % у структурі всіх надходжень плодоягідної продукції.

Очевидно, що сільськогосподарські підприємства на сьогодні неспроможні повністю покрити потребу населення у плодах і ягодах, а тому це створює передумови для розвитку торгівлі імпортними фруктами. Порівнюючи обсяги придбання продукції садівництва населенням та її реалізації сільськогосподарськими виробниками за балансами руху плодоягідної продукції протягом 2005–2009рр., нами встановлено, що завезення до регіону плодів і ягід (враховуючи імпорتنу продукцію) перевищує власне виробництво у 14 раз. Це вказує на необхідність активізації власного виробництва в області з максимальним покриттям потреб населення у споживанні.

У формуванні загального обсягу пропозиції фруктів значне місце посідає частка імпорту. У 2008 р. внутрішній ринок Черкащини поповнився за даним каналом на 156,8 т вартістю 65,4 тис. дол. США. При чому відсутність розвитку вітчизняного виробництва продукції садівництва лише сприяє збільшенню обсягів завезення іноземної продукції, тоді як експортні операції розвиваються повільно та носять нетривалий характер (виключають за рахунок поставок горіхів очищених та у шкаралупі). Основними імпортерами фруктів є країни Європи: Польща, Німеччина та Нідерланди, а серед країн СНД — Грузія. Для формування пропозиції в регіоні завозяться яблука, які становлять основу споживання плодової продукції Черкащини, на які припадає 87,6 % в структурі придбаних фруктів за зовнішніми операціями та свідчать про відтік валютної виручки за кордон. Розширення асортиментного складу номенклатурної групи продукції садівництва у складі імпорту фруктів і ягід до Черкаської області відбувається зі зростанням у структурі частки сухофруктів (сумішей плодів та горіхів, цукатів), а також фруктів у замороженому чи консервованому вигляді.

Цінові співвідношення, які складаються на світовому та внутрішньому ринках продукції садівництва, суттєво перешкоджають розвитку галузі в регіоні. Відкритість національної економіки країни, з одного боку, сприяє наповненню ринку фруктами для поліпшення споживання їх населенням, з іншого — вказує на неспроможність вітчиз-

няних виробників конкурувати навіть на власному ринку. Це стосується рівня цінних показників, які створюють загрози для розвитку плодівництва та виробництва яблук зокрема. Динаміка вартості виробництва 1 т зерняткових, вирощених сільськогосподарськими підприємствами Черкащини, вказує на низьку конкурентоспроможність їх продукції. Ціна імпортованих яблук протягом 2005–2006рр. та 2008 р. була менша навіть за собівартість вирощених сільськогосподарськими підприємствами плодів на 40,5 та 11,1 % відповідно. Щоб досягти цінних переваг даним суб'єктам господарювання необхідно здійснювати комплекс заходів щодо підвищення продуктивності багаторічних насаджень та, відповідно, зниження рівня собівартості продукції. Тривала відсутність окупного виробництва ставить під загрозу існування галузі садівництва.

На основі вивчення думки споживачів фруктів у Черкаській області встановлено, що при купівлі продукції садівництва ключовими факторами при виборі даного товару є цінний фактор, товарний вигляд, попередній досвід щодо обрання конкретних сортів (рис. 4).

Встановлено, що найбільша привабливість тих чи інших показників продукції садівництва залежить від цільової групи споживачів: при свідомому виборі перше місце займає критерій сортового складу представлених фруктів, враховуючи їх зовнішній вигляд та категорію виробника; а для імпульсивну купівлю фруктів найбільше впливає зовнішній вигляд та цінний фактор, а споживачі пошукової групи здійснюють свій вибір, спираючись не лише на зовнішні, а й цінні параметри. Виходячи з цього, в торгових точках збуту продукції садівництва першочерговим заходом є забезпечення продукцією з найкращим товарним виглядом, широкої сортової номенклатури та вартісної пропозиції, що дозволить максимально врахувати потреби покупців та реалізувати їх платоспроможний попит. Крім того, на долю таких критеріїв як безпека продукції, відповідність стандартам, інформаційне забезпечення про продукт припала найменша частка серед оцінок споживачів.

З метою сприяння розвитку вітчизняного споживчого ринку плодоягідної продукції необхідно здійснити комплекс організаційно-економічних заходів, покликаних:

1) підвищити продуктивність багаторічних насаджень та створити виробничу базу на промисловій основі інтенсивного типу для максимального забезпечення населення фруктами власного виробництва з поетапним доведенням площі садів у 2020 р. до 4,4 тис. га насаджень інтенсивного типу зі структурою площ під: плодами

сади (86,6 %), насаджень горіхоплідних культур (4,5 %) та ягідники (8,9 %);

2) удосконалити існуючий порядок стандартизації плодоягідної продукції за принципами побудови системної сертифікації плодоягідного виробництва, а не готової продукції, а також безпосереднього залучення виробника до процесу інспектування вирощування фруктів та формування високої якості;

3) розвивати збутову сферу сільськогосподарських виробників через їх співпрацю та їх об'єднання на основі виробничо-торгової інтеграції, що сприятиме на взаємовигідній основі між учасниками такого об'єднання економити кошти на дослідження ринку, розвитку об'єктів інфраструктури ринку, формувати та просувають товар на ринку, у тому числі й за зовнішніми поставками.

Висновки. Низький рівень виробництва та самозабезпечення плодоягідної продукції в розрахунку на одного жителя області сприяє збільшенню обсягу імпорту. Відкритість національної економіки країни, з одного боку, створює умови наповненню ринку плодовою продукцією для збільшення обсягів споживання фруктів населенням, але з іншого — вказує на неспроможність вітчизняних сільськогосподарських підприємств конкурувати навіть на власному ринку. Для встановлення економічно стабільного садівництва для вітчизняних аграріїв, досягнення цінних переваг необхідно здійснювати комплекс заходів щодо підвищення продуктивності багаторічних насаджень та, відповідно, зниження рівня собівартості продукції. Серед пріоритетних напрямків ефективного функціонування споживчого плодоягідного ринку та діяльності виробників є розширення асортименту продукції садівництва та забезпечення високої її якості.

Література

- Єрмаков О. Розвиток агропромислового комбінування садівницьких підприємств регіону / О. Єрмаков, В. Кушнірук, І. Єрмаков // Бухгалтерія в сільському господарстві. — 2009. — № 15–16. — С. 42–48.
- Рульєв В. А. Економічні проблеми розвитку садівництва України / В. А. Рульєв — К.: ННЦ ІАЕ, 2004. — 360 с.
- Рульєв В. А. Якою має бути стратегія розвитку галузі? / В. А. Рульєв // Сад, виноград і вино України. — 2007. — № 3. — С. 4–6.
- Шестопаль О. М. Нарощування виробництва плодів і ягід: економічний та соціальний аспекти / О. М. Шестопаль // Економіка АПК. — 2006. — № 2. — С. 22–25.
- Шумейко А. Ринок фруктів і винограду: поточна кон'юнктура і прогноз / А. Шумейко, С. Кондратенко, А. Григоренко // Пропозиція. — 2006. — № 11. — С. 42–47.
- Програма розвитку садівництва України на період до 2025 року [Електронний ресурс]: наказ Міністерства аграрної політики України від 21.07.2008 р. № 444/74. — Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua/page/?7528>.
- Про державну підтримку розвитку садівництва, виноградарства, розсадництва та виноробної промисловості на період до 2005 року [Електронний ресурс]: постановка Кабінету Міністрів України від 04.04.1994 р. № 220. — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/tpart05/isx05298.htm>.
- Про заходи щодо подальшого розвитку садівництва та городництва [Електронний ресурс]: Указ Президен-

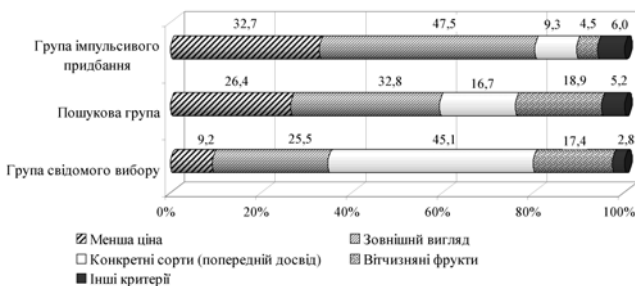


Рис. 4. Значимість критеріїв зовнішньої оцінки якості плодоягідної продукції при їх придбанні, % [Розраховано за даними проведеного опитування]

та України від 23.09.1999 р. № 1204/99 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1082.4361.0>.

9. Про затвердження нормативів витрат на проведення відповідних робіт, в межах яких проводиться компенсація суб'єктам господарювання у виноградарстві, садівництві і хмелярстві [Електронний ресурс]: наказ Міністерства аграрної політики України від 04.03.2008 р. № 117. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0117555-08>.

10. Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства [Електронний ресурс]: закон України від 09.04.1999 р. № 587—XIV (зі змінами і доповненнями від

05.03.2009 р. № 1067-VI). — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=587-14>.

11. Про безпечність та якість харчових продуктів [Електронний ресурс]: закон України від 23.12.1997 р. № 771 (зі змінами і доповненнями від 06.07.2010 р. № 2436-VI). — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=771%2F97-%E2%F0>.

12. Про заходи щодо підвищення якості вітчизняної продукції: Указ Президента України від 23.02.2001 р. № 113/2001 // Урядовий кур'єр. — 2001. — 6 берез. — С. 10.

13. Про заходи щодо розвитку аграрного ринку: Указ Президента України від 30 серпня 2004 р. № 1021/2004 // Урядовий кур'єр. — 2004. — 3 верес. — С. 5.